

13. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т.3. – 516 с.
14. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т.9. – 412 с.
15. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.231.
16. Катастрофа // Мелитопольские ведомости. – 2010. – 27 января – 2 февраля.
17. Величко О. «Розкажіть усім про наші страждання...» // Запорізька правда. – 2011. – 29 вересня.
18. История городов и сел Украинской ССР в 26 тт. Запорожская область. – К.: УСЭ, 1981. – 726 с.
19. Шайтан И. Мелитопольские караимы // Мелитопольские ведомости. – 1994. – 13 грудня.
20. Якимівський район у полум'ї Великої вітчизняної війни // Слово трудівника. – 2010. – 24 квітня.
21. Живые свидетели // Бердянские ведомости – 2010. – 16 сентября.
22. Морозюк В. Червоні роси (Альманах пам'яті і Милосердя). – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2004. – 223 с.
23. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 95-106.

Винарчук Т. В. Жертвы оккупационной власти на территории Запорожской области в годы Второй мировой войны

В представленной публикации рассматривается проблема достоверности советской официальной статистики жертв мирного населения в период оккупации на территории Запорожской области. Официальные данные были определены по результатам поисковой работы Черезвычайной государственной комиссии по восстановлению и расследованию преступлений немецко-фашистских захватчиков, которая действовала с ноября 1942 г. по март 1946 г. Украинские и зарубежные исследователи допускают, что в процессе подсчетов количество жертв мирного населения могло быть завышено за счет отнесения к погибшим людей, которые не вернулись из эвакуации, или отсутствовали по другим причинам, погибших новобранцев призыва 1943-44 гг. из местного населения. Автор статьи приводит примеры массовых расстрелов евреев, партийного и советского актива, карательный мероприятия оккупационной власти.

Ключевые слова: оккупация, Запорожская область, Вторая мировая война, статистика.

Vinarchuk T. V. Victims of occupational authorities on the territory of Zaporizhzhya region during the Second World War

The article deals with the problem of authenticity of official Soviet statistics of victims among civilians during the occupation in the territory of Zaporizhzhya region. Official information was based on the results of searching work of Emergency state commission on the rehabilitation and investigation the atrocities-fascist invaders, which worked from November 1942 to March 1946. Ukrainian and foreign researchers assume that during the process of counting the number of victims among civilians could be overstated due to the reference to the dead people who have not returned from evacuation, or was absent for other reasons, the dead recruits of 1943-44. military draft of the local population. The author gives examples of mass executions of Jews, Party and Soviet activists, punitive measures of occupational power.

Keywords: occupation, Zaporizhzhya region, World War II, the statistics

УДК 284(477)"1939/1945"

Т. В. Грушева

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІЛЮЗІЯ СВОБОДИ

У статті аналізується релігійно-церковна політика німецької влади часів Другої світової війни. Розглядається діяльність п'ятидесятників, євангельських християн баптистів, євангельських християн та адвентистів сьомого дня в Україні на окупованій території. Вивчаються взаємини радянської держави та протестантів часів війни. Відзначається, що поширенню релігійних настроїв в Україні сприяли німецька та радянська влади, які використовували релігійність населення в своїх цілях. Політичні фактори призвели до активізації релігійного середовища.

Ключові слова: Друга світова війна, протестанти, Церква, релігійна організація (група), держава.

Сучасна поведінка віруючих протестантів певною мірою є наслідком радянської моделі державно-церковних відносин. Тому розв'язання причин напруженості у взаєминах держава – віруючі є сьогодні актуальним та має практичне значення. Питанню державно-релігійних відносин часів Другої світової війни присвячені нечисельні роботи сучасних українських науковців. Виділимо ті з них, що досліджують протестантські громади зазначеного періоду. Веденєєв Д.В. та Лисенко О.Є. у своїй спільній роботі розглядають релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб [1]. Титаренко Д.М. детально висвітлює політику нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації [2]. У центрі уваги наукових пошуків Саламахи І. є вивчення взаємин у протестантському середовищі, а також становище протестантських громад часів німецької окупації [3]. Роботи, що вийшли з релігійного середовища, теж не оминають історію церков часів Другої світової війни. Це, в першу чергу, такі автори, як: Франчук В.І. [4], Санніков С.В., Решетников Ю.Є. [5]. Особливу цінність у цих роботах представляє «усна історія» та оприлюднене листування очевидців подій. За мету даної статті ми ставимо з'ясування особливостей діяльності церков п'ятидесятників (християн євангельської віри (ХЄВ)),

евангельських християн баптистів (ЄХБ), євангельських християн (ЄХ) та адвентистів сьомого дня (АСД) часів Другої світової війни.

Довоєнний період у радянській Україні відзначився наявністю жорсткого курсу на знищення релігійних почуттів населення. Перші революційні заходи в релігійній сфері не дали бажаних результатів: більша частина населення країни залишалася віруючою. Друга п'ятирічка була проголошена «п'ятирічкою знищення релігії». Ця тактика боротьби з релігією виявилася більш «успішною»: у звітах замайорили інші дані – у 1936 р. від дореволюційної кількості культових будівель залишилося в Україні тільки 9 % [6, С. 56].

Набувають широкого розповсюдження роботи антисектантського змісту. У пресі читачам нав'язується думка щодо шкідливості окремих віровчень та їх немовби антирадянської спрямованості. Так, за висловом радянського дослідника релігії 30-х рр. А. Рощина, сектантство «за своєю природою і за своїм змістом є ідеологією буржуазного характеру і найбільш пристосованою, раціоналізованою, витонченою і гнучкою формою обману, поневолення буржуазією широких трудящих мас» [7, С. 10]. Партійні працівники та відповідальні особи отримали завдання розпочати проти сектантства кампанію: тиражування в газетах статей, що «компроментують» і «дискредитують» пресвітерів та керівників громад, а також їх вчення. Боротьба з ними бачилась, як боротьба за соціалізм. Громадську думку щодо віруючих протестантів почали формувати антисектантські роботи. Всі ці матеріали об'єднувало спільне прагнення зобразити сектантські угруповання як такі, що борються проти соціалістичного будівництва на боці контрреволюції. Такі висновки, однак, не відповідали дійсності, адже переважна більшість протестантів відстоювала космополітичні ідеї і дотримувалася позицій невтручання у політичні справи. Аполітичність, пацифізм, можливість визнання будь-якого політичного устрою віруючими, породило радянській міф про заклики протестантів до класового примирення, а значить проти радянської влади, що посилювало репресивні заходи щодо них.

Державний курс на атеїзацію суспільства призвів до репресій видатних діячів релігійних рухів, конфіскації молитовних будинків у адміністративному порядку та ліквідації існуючих громад. Задля відриву керівників груп від основної маси віруючих органи влади засуджують активних лідерів протестантських громад. Так, у 1932 р. пресвітера М.С.Бути засуджено на 3 роки заслання [8, арк. 31], у 1937 р. благовісника К.С.Кружка на 10 років ВТТ [9, арк. 141 об.], у 1940 р. М.С.Бути, К.Ф.Перев'язка на 10 років ВТТ кожного, у тому ж році інших лідерів Н.П.Сокола, М.А.Місюру на 8 років ВТТ кожному [10, арк. 140]. У провину їм ставилася «участь у контрреволюційній секті п'ятидесятників, антирадянська агітація, що була спрямована на піддрив існуючого в СРСР ладу».

Більшовицька релігійна політика 1929-1939 рр. призвела до майже цілковитої ліквідації легального протестантизму в СРСР. Але переважна більшість протестантів, опинившись під наглядом державних органів, все ж не припинила спроб продовжити проведення молитовних зібрань. Так, у Вінницькій області, де завжди кількість віруючих-протестантів була високою у порівнянні з іншими регіонами України, після першої хвилі репресивних заходів державні органи у 1937 р. виявили: євангельських християн – 133 громади (1894 віруючих); баптистів – 87 гр. (1595 вір.); адвентистів сьомого дня – 64 гр. (803 вір.); християн євангельської віри – 70 гр. (764 вір.); свідків Єгови – 18 гр. (124 вір.) [11, арк. 1].

Послідовники Євангелія в Україні спочатку більшовицького терору перейшли на нелегальне становище. Фізичне знищення віруючих підірвало міць протестантських громад, однак, не зруйнувало їх повністю.

Під час Другої світової війни ситуація в релігійному середовищі змінюється. Відомо, що на окупованій території німецька влада не чинила перешкод щодо відправлення релігійних потреб віруючими, які в цей час вийшли з підпілля та збільшили кількість. На активну діяльність був отриманий дозвіл окупаційної влади, яка використовувала церковну проблему для посилення ідеологічного впливу на радянських віруючих. Документом, що визначив засади політики німецької військової адміністрації щодо церкви стали вказівки «Поведінка військ по відношенню до цивільного населення в релігійних питаннях». Вони передбачали такі положення: не підтримувати і не забороняти релігійну діяльність цивільного населення, триматися осторонь цих заходів; військовим священикам не здійснювати ніяких кроків і не проводити релігійну пропаганду, спрямовану на місцеве населення; не допускати і не залучати священнослужителів з Рейху або інших країн у окуповані райони; не проводити богослужінь для вермахту в колишніх церквах; дозволити місцевому населенню відкрити церкви, закриті «радянським режимом» [2, с. 132].

А.Гітлер не приховував свого презирливого відношення до християнства. Тому «підтримка» релігійного життя з боку окупантів носила тактичний характер: з одного боку, даючи дозвіл відкривати церкви, німецька влада сподівалася отримати певний рівень довіри від місцевого населення, з іншого – церкви та релігійні громади входили до кола тих об'єктів, де проводилася профашистська агітація та, за можливістю, шпигунська діяльність. Дослідники Веденєєв Д.В. та Лисенко О.Є., вивчаючи оперативну роботу німецьких спецслужб, приходять до висновку, що завербовані окупантами в релігійному середовищі були, передовсім, серед вірних РПЦ та євангельських християн-баптистів. Такі негласні помічники використовувалися для «широкої профашистської агітації і пропаганди», виявлення партизанів, осіб, які висловлювали незадоволення німецькими загарбниками й надавали допомогу партизанам, а також партійно-радянського активу» [1, с. 111].

Як виявилось, «лояльність» окупантів співіснувала із контролем та штучними кроками організаційного плану щодо протестантів. Наприклад, у Харківській міській управі було створено релігійний відділ, куди направлялися активісти протестантських течій, котрі мали право безперешкодно відкривати молитовні будинки й проводити зібрання. Були організовані біблійні курси в Німеччині з підготовки проповідників для роботи на захоплених землях СРСР (Слов'янський євангельсько-баптистський союз) [1, С. 114]. У м. Лодзі було створено баптистський центр для об'єднання громад різних протестантських течій в єдину,

підконтрольну Берліну, організацію, що мала поширити свою діяльність і на українській землі [12, арк. 1-2]. У роботі Титаренка Д.М. наводяться дані, які свідчать про прагнення церкви продемонструвати свою лояльність щодо нового режиму [13].

Протестантські лідери використали дозвіл окупантів на легальне існування в Україні. В їх середовищі навіть поширюють думки про намагання окупаційної влади об'єднати віруючих баптистів, євангелістів та адвентистів в єдину Христову Церкву [12, арк. 4]. При офіційному протестантському об'єднанні «Світло на Сході» була створена біблійна школа для навчання баптистів, євангельських християн та п'ятидесятників. У Рівненській області був створений п'ятидесятницький місійний центр (очолив В.Гусарук). Пізніше цей центр радянські слідчі органи звинуватили в зв'язку з «українськими буржуазними націоналістами» [14, арк. 195]. Щодо віруючих німецька влада мала свої плани. Вільна діяльність протестантів була ілюзією свободи: створення потужних протестантських не входило до німецьких планів. Церковне відродження жорстко контролювалося та стримувалося.

Отже, є очевидним бажання окупантів використати складну ситуацію, що склалася в духовному житті в СРСР на свою користь. У той же час кількість тих віруючих, що пішли на співпрацю з окупантами, потребує уточнення. Однозначно можна сказати про те, що їхні масштаби не набули значимих розмірів. Віруючі, для яких найважливішим є розповсюдження Слова Божого, використовували всі можливості для реалізації мети. З огляду на переслідуване становище протестантів у системі радянсько-релігійних відносин у СРСР у довоєнний період, зв'язки служителів культу з німецькою владою пояснювали як ситуативні. У підтвердження цього можна навести чисельні спогади та листи віруючих, що стосуються даного періоду. Показовим з цього приводу є лист з Данцигу п'ятидесятника Густава Шмідта (4 жовтня 1942 р.) служителям (який тільки-но звільнився з німецького концтабору): «Ви вже, звичайно, чули про ту скорботу, яку я заради Євангелія повинен був перенести [...]. На жаль, німецький уряд не визнає руху євангельських християн-п'ятидесятників, і всі громади, які вони визнали п'ятидесятницькими, закрили. Ті ж громади, які своєчасно приєдналися до союзу баптистів, можуть безперешкодно працювати далі. Але при цьому, однак, були поставлені відомі обмеження, яким усі ці громади повинні підпорядковуватися [...] я вам раджу, щоб ви приєдналися до союзу баптистів, поки ще є можливість, щоб таким чином ваші громади могли надалі приводити душі до Христа» [4, с. 331-333]. Цей лист – яскраве свідчення того, що діалог з німцями для віруючих був вимушеним і стосувався, головним чином, можливості поновити місійну роботу.

Якщо існування громад п'ятидесятників у самій Німеччині було майже неможливим, то в Україні протестанти отримали дозвіл на відкриття молитовних будинків. В Україні за військових часів активізували свою діяльність усі протестантські напрямки. Статистичні дані щодо кількості протестантських громад дуже різняться, тому спробуємо схарактеризувати діяльність протестантських церков у окремих областях України часів окупації.

Відомо, що німецька влада дала дозвіл п'ятидесятникам на створення власного єпископату. Цей крок був розцінений ними як можливість вийти з підпілля та поновити свою діяльність. У 1942 р. з м. Одеси до м. Дніпропетровська був перенесений Всеукраїнський Центр п'ятидесятників-воронаєвців. Всього у період німецької окупації в Дніпропетровській області діяло 37 громад п'ятидесятників із загальною кількістю віруючих до 2 тис. чоловік. За неповними даними на 1945 р. в області залишилося 17 діючих громад, 14 з яких функціонували з 1941 – 42 рр. [15, арк. 7-8].

Очевидним є факт визначної ролі лідерів щодо організаційної роботи по відновленню діяльності. Серед українських п'ятидесятників незаперечним авторитетом користувалися Понурко Гаврило Гаврилович, Пономарчук Дмитро Іванович і Бидаш Афанасій Іванович. На зборах у П'ятихатках було проголошено відновлення діяльності Союзу ХЄВ. Для представлення перед німецькою владою першому керівнику п'ятидесятницького братства було необхідно іменуватися в такому сані, який був звичним для німецької та адаптований до системи служіння в лютеранській церкві, добре відомої німцям. Саме це було причиною прийняття Г. Понурком звання єпископа (замість старшого пресвітера). Таким чином була заснована Єпископальна церква Християн Євангельської Віри з центром у П'ятихатках, який називався Єпископальна колегія Єпископальної церкви ХЄВ на Україні [4, с. 356-357]. Пожвавлюється організаційна робота: створюються дитячі недільні школи, духовно повчальні і виховні співбесіди, гуртки християнської молоді тощо.

Про темпи відновлення діяльності церкви говорять статистичні дані Союзу ХЄВ: церкви у Пятихатках нараховували 200 членів, у Дніпропетровську – 400, у Дніпродзержинську – біля 100, у Маріуполі – 300. За завдання свого Союзу п'ятидесятники ставили організацію громади ХЄВ в централізоване братство та повсюдне відкриття молитовних будинків. У 1943 р. Союз об'єднував до 200 церков ХЄВ [4, с. 357].

У цей час громади ХЄВ відроджують свою діяльність і в інших областях. Пожвавлюється діяльність у колишньому центрі воронаєвців – в м. Одесі, в Донбасі. Знову активізують місійну діяльність громади ХЄВ у Західній Україні. Взагалі, за роки німецької окупації воронаєвці розповсюджують свій вплив майже на всю територію України. Навіть радянські офіційні дані показують: якщо в 1942 р. в УРСР діяло близько 200 громад цього напрямку (біля 5 тис. віруючих), то протягом 1943 р. було створено ще 152 громади, які об'єднували 6,6 тис. віруючих [16, с. 25].

Згідно з висновками баптистських дослідників, організаційні процеси, що проходили на рівні керівництва союзів, були ініційовані радянською владою, натомість на окупованій території об'єднання баптистів та євангельських християн проходило стихійно, незалежно від волі керівництва спілок. Делегати з'їзду представників громад баптистів та євангельських християн, що відбувся в кінці 1942 р. у Дніпропетровську,

повідомляли, що на Східній Україні налічується 713 баптистських громад, які нараховують 32 тисячі членів. Це об'єднання почало видавати журнал «Молодий виноградник». Він виходив у рукописному вигляді [5].

Сьогодні ЄХБ коментують події часів Другої світової війни так: «Усі людські та матеріальні ресурси були мобілізовані на те, щоб зупинити загарбників. Разом з усім народом пішли на фронт багато братів. Віруючі також самовіддано працювали в тилу, на фабриках і заводах» [17]. Отже, є остаточно сформованою точка зору віруючих про «своїх» (як правило, непримиренних та атеїстично налаштованих) та «чужих» (однозначно загарбників).

Дослідити кількісні зміни у складі об'єднання адвентистів сьомого дня часів окупації вкрай складно. Радянська влада оголосила курс на їх знищення, а тому віруючі проводили молитовні зібрання в явочному порядку. До середини 30-х рр. XX ст. церковна організація адвентистів була знищена, лідери репресовані. Із 1934 р. керівником церкви та Московської громади (єдиної офіційно діючої до 40-х рр. в СРСР) залишався Г. Григор'єв, аж доки в 1943 р. не відновилася Всесоюзна Рада адвентистів сьомого дня. З України до неї запросили В. Яковенка, який тоді тільки повернувся з ув'язнення [18, с. 193]. А вже в 1946 р. Союз адвентистів сьомого дня в Україні нараховував 141 громаду, а це становило більше 2000 віруючих [19, арк. 136].

Бажання використати авторитет церкви радянським керівництвом для посилення патріотичних настроїв населення призвели до пом'якшення ситуації в духовній сфері. Відношення радянської держави до віруючих часів війни можна схарактеризувати як терпиме. Було частково знято заборони щодо відправлення богослужінь, дозволено випуск літератури релігійного змісту, ліквідовано Спілку Войовничих Безвірників, релігійним громадам, які у період німецької окупації зайняли не свої релігійні приміщення, був наданий термін для знаходження на правах оренди інших приміщень (постанова РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. за №1643-486/с) [20, арк. 1]. Навіть служителів легалізованих культів (військовозобов'язані запасу незалежно від віку й складу), які відправляють потреби культу в діючих молитовних будинках, постановою Комісії при РНК СРСР по звільненню й відстрочках від призову по мобілізації за №43/с від 26 лютого 1945 р. звільняли від призову по мобілізації. Такий дозвіл отримали пресвітери діючих громад євангельських християн і баптистів [21, арк. 5].

Збільшення чисельності сектантів за часів війни можна пояснити кількома причинами. По-перше, під час війни вийшли з підпілля протестантські громади, які в звітах радянських керівних органів вважалися скасованими. По-друге, складне становище в країні під час війни та у післявоєнний період викликало ріст релігійності різних верств населення, які шукали розради в альтернативному до існуючого атеїстичного світу. Активна діяльність релігійних культів за часів війни показала, що довоєнна радянська політика щодо знищення релігійних почуттів населення була невдалою.

З перших днів війни Всесоюзна Рада євангельських християн розповсюдила лист із закликом активно виступити на захист Батьківщини. У травні 1942 р. представники союзів баптистів та євангельських християн підписали лист-заклик до всіх євангельських віруючих: «небезпека для Євангелія велика ... Дорогому для всіх християн імені Христа Німеччина бажає протиставити ім'я кривавого фюрера. Нехай кожен брат і кожна сестра виконує свій обов'язок перед Богом і перед Батьківщиною ... Будемо ми, віруючі, кращими воїнами на фронті і кращими працівниками в тилу! Любима Батьківщина повинна залишитися вільною...» [5]. Звернення та листівки з подібними закликами керівництва союзів ЄХ і Б до віруючих, що мешкають на окупованій території УРСР розповсюджувалися і у 1943 р. [22, арк. 2].

Даючи дозвіл на діяльність протестантам, держава не припиняла їх контролювати та навіть впроваджувала в життя свої тактичні плани. Наприклад, самі віруючі вважають створення Тимчасової ради євангельських християн і баптистів у Москві в 1942 р. (були представлені баптисти і євангельські християни з усієї України) таким, що був ініційований з боку державної влади [5].

НКВС–НКДБ на окупованій території України по лінії «церковників і сектантів» проводилася оперативна робота, яка, між іншим, мала за мету виявлення серед пресвітерів та вірян (як правило, протестантської спрямованості) осіб, котрі стали на шлях активної співпраці з окупантами; збір даних про розвиток ситуації в релігійному середовищі України, течії та настрої релігійних громад [1, С. 115].

Увага до «антирадянських настроїв» з боку НКДБ УРСР в середовищі церковників і сектантів призвела до того, що за неповними даними до 1 травня 1945 р. контррозвідувальні підрозділи органів держбезпеки в УРСР припинили діяльність 87 релігійних організацій і груп (переважно «розкольницького», автокефального та протестантського спрямування), при цьому заарештувавши 875 громадян [1, С. 120].

Повернення радянської влади принесло з собою мобілізацію в радянську армію. Деякі віруючі дотримувалися послідовних пацифістських переконань, то нерідкими були випадки покарання за відмову служити в армії [5].

Ще один крок радянської влади – виявлення діючих громад та встановлення їхнього чисельного складу з метою подальшого контролю. Так, аналізуючи інформаційні звіти представників державних органів у Дніпропетровській області, можна встановити, що за період 1931-41 рр. середнє щорічне збільшення членів громад склало – 2,6% до кількості членів на 1930 р. За 1942-43 рр. (німецька окупація) – середній річний приріст – 21% до складу на 1941 р. За 1944-46 рр. – річний приріст – 7,7% [23, арк. 57]. В області на 25 травня 1945 р. діяло 17 громад ХЄВ, з них 14 – функціонують з 1941-42 рр. (список не повний) [24, арк. 6-8]. За кількістю євангельські християни і баптисти нараховували до 4-5 тис., ХЄВ – до 2 тис. Протестанти користувалися можливістю орендувати приміщення під молитовні збори (орендна плата будинку була 600-700 р.). У подібних доповідних записках були навіть вказані теми, що розглядалися під час молитовних

зборів (так, християни євангельської віри щиро молилися Богу, щоб Він давав надалі радянській владі мудрість щодо управління народом).

У цей же час були переглянуті можливості користування приміщеннями під молитовні збори. Шкільні приміщення, що їх зайняли релігійні громади в період німецької окупації під церкви і молитовні будинки, були вилучені з користування релігійних громад у відповідності з постановою РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. за № 1643-486/с з наданням релігійним громадам необхідного строку на знаходження оренди інших приміщень [21, арк. 1].

Стандартні пояснення при закритті молитовних будинків можна відмітити наступні: відсутність кворуму або служителя культу в громаді, нечисленності віруючих, невідвідування віруючими зібрань, розтлінність громади зсередини, скорочення чисельності громади.

Ситуація на «релігійному фронті» викликала занепокоєння вищих ешелонів влади. Контроль над релігійною сферою життя та врегулювання справ між державою та віруючими доручається конкретним установам. 19 травня 1944 р. Рада Народних Комісарів приймає постанову про організацію Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР зі штатом уповноважених у республіках та на місцях.

Цей орган відзначиться як такий, що буде контролювати виконання рішення про об'єднання протестантських рухів в єдину церкву, що дозволило б шляхом реєстрації вивести з підпілля значну частину нелегально діючих громад та контролювати дії віруючих. Українські п'ятидесятники, які примусово пішли на об'єднання з баптистами (Московська угода 1945 р.), виразили незадоволення цим вчинком зі свого боку, що було платнею за легальне існування та всебічний контроль баптистського керівництва над діями віруючих-п'ятидесятників. Через низку заходів уповноважені Ради в справах релігійних культів контролюють процес створення єдиної церкви: дозволяючи баптистам та євангельським християнам проводити організаційну роботу і в той же час забороняючи обговорювати це питання у п'ятидесятницьких громадах [21, арк. 37].

Легально діючі баптистські громади ніколи себе не позиціонували опозиційно до влади. Ось типові відповіді на питання, що означає любити батьківщину, які містилися у «Братському Віснику»: сумлінно виконувати закони і розпорядження уряду, спрямовані на добро країни. Влада і порядок у країні – це Боже встановлення. Тому противиться владі противиться Божому встановленню (Рим. 13, 2). Служінням батьківщині є чесне несення християнином військової служби. У даному питанні двох думок бути не може. Християнин, що любить свою батьківщину, повинен захищати її зі зброєю в руках» [25]. Так само патріотично лунають привітальні слова, присвячені перемозі: «Брати і сестри! Перемога і мир, даровані нам Господом, не тільки радують наші серця, але вони і зобов'язують нас до подальших подвигів любові і самовідданого служіння нашій рідній країні» [26].

І нарешті красномовними є привітальні слова від Голови Ради у справах релігійних культів 15 вересня 1945 р. Голові Всесоюзної ради Євангельських Християн і Баптистів Я. І. Жидкову «Вельмишановний Яків Іванович! У день Вашого шістдесятиріччя Рада у справах релігійних культів при Раднаркомі Союзу РСР просить прийняти її щирі вітання та побажання повного здоров'я, яке дозволить продовжити Вашу плідну діяльність ще на багато, багато років. На знак щирої поваги до Вас Рада просить прийняти подарунок» [27].

Після звільнення території України, не дивлячись на жорсткі утиски передвоєнних років, п'ятидесятники підтвердили своє лояльне відношення до радянської влади та готовність допомагати в тилу. Але на завершальному етапі військових дій підтримка церкви стала не потрібною, тому ці громади знов вимушені були припинити легальне існування. Так, 10 травня 1944 р. припинив своє існування Всеукраїнський Союз ХЄВ [28, арк. 3]. Не отримавши дозвіл на реєстрацію, п'ятидесятники продовжували своє існування в явочному порядку.

Багатьох п'ятидесятницьких лідерів було звинувачено в співпраці з німецькою владою. Але випадки, коли п'ятидесятники дійсно переходили на бік окупаційного режиму, були винятком. Активізація діяльності ще не означала підтримку фашистських гасел. Віруючі протестанти, для яких головним за будь-яких умов залишається проповідь Євангелія, були за своєю суттю аполітичними. Типові звинувачення лідерів культу, що поширювалися в літературі: «не про батьківщину були турботи і думки п'ятидесятницьких керівників, а про поширення свого впливу серед населення тимчасово окупованих територій».

Тих п'ятидесятників, що повернулися на батьківщину з місць ув'язнень і тих, що відкрито розповсюджували Слово Боже під час окупації, очікувала сувора доля. Державою не була врахована лояльність віруючих і останні знов відчували на собі жорстокість режиму. Частину з них було звинувачено у відмові від трудової мобілізації, співпраці з окупаційною владою; багатьох лідерів засуджено (за відмову під час військових дій брати в руки зброю були засуджені військовим трибуналом п'ятидесятники А.А.Мельник на 7 років ВТТ, Ф.А.Якимчук на 10 років ВТТ, А.С.Кравченко на 10 років ВТТ та інші). За підрахунками органів радянської влади п'ятидесятники «дали найбільший відсоток, які відмовилися від служби в червоній армії» [21, арк. 10]. Гучні судові процеси над «зрадниками вітчизни» зробили свою справу: ще довгий час у пресі та атеїстичній літературі, згадуючи п'ятидесятників як бузувірську й антирадянську секту, автори вказували на «профашистські настрої» сектантів.

Таким чином, у період війни релігійні громади отримують можливість поновити свою діяльність. Поширенню релігійних настроїв в Україні сприяли окупаційна та радянська влади, які використовували релігійність населення в своїх цілях. На завершальному етапі війни ситуація в релігійній сфері знову змінюється: церква, як опора державних органів, стає непотрібною, а тому уряд шукає нові методи боротьби з «релігійним дурманом». Вже наприкінці 40-х рр. у країні набирають силу репресивні заходи за апробованим сценарієм 30-х рр.

Джерела та література

1. Веденєєв Д.В. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Дмитро Валерійович Веденєєв, Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал. – 2012 – № 4. – С. 104-126.
2. Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації / Дмитро Миколайович Титаренко // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. – 2009 – № 1 (41) – С. 131-138.
3. Саламаха І. Протестантські церкви в Україні під час німецької окупації (1941-1944) / Ігор Валерійович Саламаха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип.17. – С. 30-32.
4. Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. Том II – К. : «Світанкова Зоря» ВСЦХВЕП, 2002. – 376 с.
5. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Юрий Решетников, Сергей Санников. – Одесса : Богомыслие, 2000. – 246 с. [Електронний ресурс] http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html
6. Одинцов М.И. Хожделение по мукам / Михаил Иванович Одинцов // Наука и религия. – 1990. – №7. – С. 56-57.
7. Роцин А. Кто такие сектанты / А. Роцин. – М.-Л. : Молодая гвардия, 1930. – 150 с.
8. УСБ у Дніпропетровської обл. – П-16883.
9. Там само. – П-24610.
10. Там само. – П-19803.
11. Справка о поражённости Винницкой области церковниками и сектантами (20.03.1937 г.) / Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7105.
12. Докладная записка Народного комиссара внутренних дел УССР в ЦК КП(б)У о деятельности сектантов в Харьковской области в период оккупации / ЦДАГО. – Ф.Р.1. – Оп.23. – Спр.90.
13. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Миколайович Титаренко, Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2002. – 255 с.
14. Информационный отчёт Уполномоченного Совета по делам религиозных культов П.Вильхового (1958 г.) / ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4927.
15. Справка о пятидесятниках (1957 р.) / Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф.Р-6463. – Оп.1. – Спр.18.
16. Терещенко Ю.І. Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників / Ю.І. Терещенко. – К. : Політвидав України, 1975. – 102 с.
17. История баптизма. Сборник Вып. 1 / Составитель и предисловие Сергей Викторович Санников – Одесская богословская семинария ЕХБ «Богомыслие» – 1996. [Електронний ресурс] http://anabaptist.ru/obmen/hystory/ist2/files/books/book_01/title.html
18. Сітарчук Р.А. Еволюція чисельності адвентистів сьомого дня в період становлення їх церковної організації / Роман Анатолійович Сітарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 190-195.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4556.
20. Доповідна записка Уповноваженого Ради в справах православної церкви при РНК УРСР та Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РНК УРСР до РНК УРСР / Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-4648. – Оп.1. – Спр.11.
21. Разъяснение Совета по делам религиозных культов при Совнаркомех СССР от 7.03.1945 г. №57-с «О порядке освобождения от воинской службы служителей культов» / ДАДО. – Ф.Р-6463. – Оп.1. – Спр.1.
22. Обращение руководителей союзев евангельских христиан и баптистов СССР к верующим проживающим на оккупированной территории УССР // ЦДАГО. – Ф.Р-1. – Оп.23. – Спр.369.
23. Информационный отчёт Уполномоченного Совета по делам религиозных культов по Днепропетровской области (1946 г.) / ДАДО – Ф.Р-6463. – Оп.1. – Спр.3.
24. Сведения о наличии действующих молитвенных зданиях религиозных культов по Днепропетровской области на 25 мая 1945 г. / ДАДО – Ф.Р-6463. – Оп.1. – Спр.2.
25. Христианин и родина // Братский Вестник – 1945 – №1. – С.1.
26. С победой! // Братский Вестник – 1945 – №2. – С.1.
27. Приветствия Председателя Совета по делам религиозных культов при СНК СССР И.В. Полянского Председателю Всесоюзного Совета евангельских христиан и баптистов Я.И. Жидкову (15 сентября 1945 г.) // Братский Вестник – 1945. – №2. – С.1.
28. Акт о роспуске правления Днепропетровского Всеукраинского Союза церквей ХЕВ и полной ликвидации всех дел его г. Днепропетровска / ДАДО. – Ф.Р-6463. – Оп.2. – Спр.1.

Грушевая Т. В. Деятельность протестантских общин в Украине времен Второй мировой войны: иллюзия свободы

В статье анализируется религиозно-церковная политика немецкой власти периода Второй мировой войны. Рассматривается деятельность пятидесятников, евангельских христиан баптистов, евангельских христиан и адвентистов седьмого дня в Украине на оккупированной территории. Изучаются взаимоотношения советского государства и протестантов периода войны. Отмечается, что распространению религиозных настроений в Украине способствовали немецкая и советская власти, которые использовали религиозность населения в своих целях. Политические факторы привели к активизации религиозной среды.

Ключевые слова: Вторая мировая война, протестанты, Церковь, религиозная организация (община), государство.

Grusheva T. V. The activities of the Protestant organizations in Ukraine during World War II: Illusion freedom

In the article is analyzes the religious policy of the German government during World War II. Considered the activities of the evangelical Christians Baptists, evangelical Christians, Pentecostals and Adventists of the seventh day in Ukraine in the occupied territories. We study the relationship between the Soviet state and the

Protestants during the war. It is noted that the dissemination of religious thoughts in Ukraine made possible by the German and Soviet authorities, who used religion for their own purposes. The political factors led to the heightened religious environment.

Keywords: World War II, Protestants, Church, religious organization (society), state.

УДК 94:355.014(477)"1941"

О. О. Салата

ПРАЦЯ МОЛОДІ ТА ПІДЛІТКІВ У СИСТЕМІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ СРСР В 1941–1945 рр.

У статті зроблена спроба комплексного аналізу праці підлітків та молоді на підприємствах СРСР під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Досліджено працю молоді і підлітків під час мобілізації та евакуації як потенційний трудовий резерв, розкрито діяльність та роль професійно-технічних училищ у 1940-х роках як об'єкт управління, на який були спрямовані засоби і методи ідеологічного впливу з метою формування нового покоління робітничого класу у системі трудових резервів Радянського Союзу.

Ключові слова: молодь, підлітки, трудові резерви, мобілізація, евакуація, професійно-технічне училище, школи фабрично-заводського навчання.

Наближення визначних ювілейних дат – 70-річчя визволення України від німецької окупації, на наш погляд, зобов'язує дослідників особливу увагу звернути на об'єктивне висвітлення подій пов'язаних з Другою світовою та її складовою німецько-радянською війнами. Це вельми важливе завдання необхідно виконати з метою створення, врешті, повноцінної наукової концепції історії збройного та інформаційного протистояння двох могутніх тоталітарних держав – Німеччини і СРСР, яке реально призвело до вражаючих наслідків.

На жаль, мусимо констатувати, що ще й нині окремі науковці, політики, не кажучи про пересічних громадян, живуть застарілими загальноприйнятими стереотипами, окутані уявленнями про вселюдську трагедію середини минулого століття. Тому з'ясування істинних причин, характеру і наслідків Другої світової війни має особливе значення для переосмислення і поглибленого вивчення історичного минулого російського та українського народу їх внеску у розгром гітлерівської Німеччини.

Важливе місце й контексті загальної проблеми займає тема внеску підлітків і молоді у досягнення перемоги, дитячих жертв, принесених на вівтар перемоги, що ще й нині відбивається в пам'яті багатьох родин. На наш погляд, актуальність даної статті потрібно розглядати також і під кутом зору осмислення місця і ролі молоді у зміцненні оборонного потенціалу СРСР у роки німецько-радянської війни.

Представлена стаття певною мірою поглиблює дотеперішні знання про сутність складних і суперечливих процесів і явищ, що мали місце на окупованих територіях СРСР, зокрема й в Україні, в період воєнного лихоліття, сприяє об'єктивному висвітленню історичного минулого та утвердженню ідеї самодостатності і цілісності української історії.

Актуальність даного дослідження зумовлюється насамперед тим, що в ньому зроблена спроба комплексного аналізу діяльності підлітків і молоді під час війни 1941-1945 рр. Особливо під час мобілізації та евакуації молодь і підлітки розглядалися урядом як потенційний трудовий резерв. Вони стояли у перших рядах поряд зі своїми батьками, як у тилу так і на фронті.

У радянській історіографії, ця проблема вивчалась лише фрагментарно, переважно у працях присвячених процесу мобілізації та евакуації трудових резервів. Окремі відомості про роботу і навчання підлітків та молоді, напередодні та на початку німецько-радянської війни містяться у працях І.І. Белоносова [1], О.А. Зиріної [2], В.В. Утенкова [3]. У своїх працях вони показують роботу радянського тилу, ефективність системи трудових резервів, сформованих напередодні війни, детально висвітлюють законодавчу основу функціонування професійно-технічних училищ та шкіл ФЗН, дають окремі фрагменти діяльності цих закладів, але переважно у довоєнний період. У більшості випадків вони розглядають питання про діяльність підлітків лише у контексті якоїсь визначної події або згадують, коли розкривають роботу тилу в період оборонних боїв Червоної армії.

Зирінова О.А. у своїй праці найбільш повно розглядає розвиток професійно-технічної освіти протягом всього існування СРСР, але більше уваги приділяє системі ідейно-політичного виховання підлітків у професійно-технічних закладах [4]. Авторка не висвітлює умов, в яких працювала молодь на початку війни, проблеми, які виникали у ході війни.

Значний внесок в історіографію зазначеної теми зробив російський вчений М.І. Лихоманов, розкривши у своїй праці процес розміщення та використання евакуйованого населення зі східних районів СРСР, зокрема з України та Білорусії. Він показав проблеми, що виникали у процесі перебазування шкіл ФЗН та залучення підлітків і молоді до роботи на підприємствах у глибокому тилу СРСР. Власне ж, саму працю молодих людей, умов, в яких вони працювали було висвітлено недостатньо [5].

Дослідження російського історика Климової Н.Ю. більшою мірою, ніж попередні присвячене висвітленню праці молоді в період війни 1941-1945 рр. Вона розкриває усі проблеми, що виникали у ході формування трудових резервів зі складу підлітків та молоді, показує ефективність їх праці та умови в яких